

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА СУСПІЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ СТУДІЙ

СОЦІОЛОГІЯ

ЕЛЕКТРОННІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до практичних занять
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 052 Політологія

ОДЕСА
ОНУ
2025

**УДК 316(072)
С693**

Укладач:

Т. Г. Каменська, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри суспільних комунікацій та регіональних студій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

М. І. Мілова, доктор політичних наук, професор кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Ю. І. Майстренко, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

*Рекомендовано вченою радою факультету міжнародних відносин,
політології та соціології ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 3 від 29 листопада 2024 року.*

С693 **Соціологія** [Електронний ресурс] : електрон. метод. рек. до практич. занять для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти спец. 052 Політологія / уклад. Т. Г. Каменська. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2025. – 44 с. – 1,1 МБ.

Методичні рекомендації підготовлено з метою надання допомоги здобувачам другого курсу у вивченні основних здобутків зарубіжних вчених (соціологів та соціальних філософів), еволюції їх поглядів на суспільство як предмет соціологічної науки, що дозволить студентам усвідомити зв'язки політичних відносин та процесів з соціальними складовими суспільства.

Методична розробка містить тематику лекцій та практичних занять, короткі рекомендації до засвоєння найбільш складних питань, завдання для самостійної роботи, перелік питань до іспиту та список рекомендованої літератури.

УДК 316(072)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ	7
ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	9
САМОСТІЙНА РОБОТА	10
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1	
Тема 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмету соціології	11
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2	
Тема 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії	23
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3	
Тема 3. Соціальна структура суспільства	32
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4	
Тема 4. Соціальні інститути та соціальні організації	35
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ	41
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	42

ВСТУП

Якщо політологи стверджують, що в останні десятиліття політична наука перетворилася на один з найважливіших напрямів соціального пізнання, то це свідчить про необхідність надання фахівцям з політології соціологічних знань. Перш за все треба починати з формування загальних уявлень про соціологічну науку, щоб забезпечити здобувачам політологічної освіти уявлення про такі важливі для політології наукові категорії, як овних освітніх компонентів освітньо-професійної програми для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія». Код дисципліни в ОП «Політологія» – **ОК 5**.

Мета дисципліни полягає в ознайомленні здобувачів-політологів зі спорідненою соціогуманітарною соціологічною наукою в частині розвитку її теорій та в долученні їх до навичок користування в політичній професійній діяльності даними емпіричних соціологічних досліджень.

- **Завданням** дисципліни є:
- формування уявлень про генезис розвитку соціологічних ідей та історичних передумов інституціоналізації соціологічної науки;
- вивчення основного категоріального апарату соціологічної науки міждисциплінарного рівня, особливо пристосованого до політики і політологічного знання;
- ознайомлення з основними соціологічними теоріями, які утворювались у супроводі з політичними подіями у світі;
- оволодіння вміннями використовувати емпіричні соціологічні дані в аналізі політичних процесів і подій для поглибленого вивчення і розуміння політичних процесів, тісно пов'язаних з соціальними аспектами життя.

У результаті вивчення дисципліни здобувач повинен **знати**:

- теоретичне та методологічне підґрунтя для вивчення складних міждисциплінарних соціально-політичних проблем;
- історико-генетичні особливості розвитку предметної сфери соціології;
- основні базові теорії розвитку соціальних відносин за академічний період соціологічної науки;
- сучасні теорії соціології та їх придатність для визначення сучасних соціально-політичних відносин;
- можливості спільного застосування даних досліджень емпіричної політичної науки, політичної методології з соціологічною.

Уміння та навички

1. Вміти використовувати теоретичні соціологічні знання про суспільство у вирішенні комплексних політичних проблем.

2. Вміти враховувати у вирішенні політичних проблем знання про складну соціальну структуру суспільства.
3. Вміти виділяти соціальні аспекти в політичних процесах для їх критичного розгляду.
4. Вміти орієнтуватися на багатий теоретико-методологічний досвід соціологічної науки.
5. Вміти обґрунтовувати на науковому рівні застосування у дослідженнях політичних проблем досягнень на міждисциплінарному соціально-політологічному рівні.
6. Вміти доповнювати теоретичні та емпіричні дані політологічних досліджень соціологічними.
7. Вміти працювати з соціологічними даними в професійній політологічній сфері.

У результаті вивчення дисципліни здобувач повинен **знати:**

- теоретичне та методологічне підґрунтя для вивчення складних міждисциплінарних соціально-політичних проблем;
- історико-генетичні особливості розвитку предметної сфери соціології – соціальних відносин чи феномену «соціального»;
- основні базові теорії розвитку соціальних відносин за академічний період соціологічної науки;
- сучасні теорії соціології та їх придатність для визначення сучасних соціально-політичних відносин;
- можливості спільного застосування даних досліджень емпіричної політичної теорії, політичної методології з соціологічною.

та вміти:

- використовувати теоретичні соціологічні знання про суспільство у вирішенні комплексних політичних проблем;
- враховувати у вирішенні політичних проблем знання про складну соціальну структуру суспільства;
- вміти виділяти соціальні аспекти в політичних процесах для їх критичного розгляду;
- вміти орієнтуватися на багатий теоретико-методологічний досвід соціологічної наук;
- вміти обґрунтовувати на науковому рівні застосування у дослідженнях політичних проблем досягнень на міждисциплінарному соціально-політологічному рівні;
- вміти доповнювати теоретичні та емпіричні дані політологічних досліджень соціологічними;

- вміти працювати з соціологічними даними в професійній політологічній сфері.

Навчальна дисципліна вивчається протягом одного семестру та складається з двох змістових модулів (ЗМ). По завершенню курсу здобувачі вищої освіти складають іспит. Результати навчання оцінюються за 100-бальною системою. За результатами оцінювання змістового модуля здобувачам виставляються бали. Під час викладання лекційного матеріалу лектор може здійснювати контрольні опитування здобувачів за питаннями, які здобувачі самостійно готують до визначеної теми. У разі відсутності здобувача на практичному занятті, він зобов'язаний відпрацювати пропущене заняття через усне опитування в позааудиторний час (час консультацій викладача) або, враховуючи складність умов, відпрацювати це заняття (написання реферату, есе на тему, самостійний аналіз текстів робіт окремих авторів – вчених), погоджену з викладачем. Невідпрацьовані заняття вважаються незданими і за них не нараховується оцінка в балах.

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ
Програмні елементи навчальної дисципліни

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Соціологія як наука в системі соціогуманітарного знання

ТЕМА 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмету соціології

Визначення соціології як науки про суспільство.

Поява «соціального» з примітивних форм покарання. Формування соціальних відносин під впливом Християнства. Зміни від «спільноти» до «суспільства» за Ф. Тьонісом.

Початок академічного періоду науки про суспільство: (французька революція 1789 р.), Основні етапи розвитку соціологічного знання (протосоціологічний, академічний, сучасний). Позитивізм в науці ХІХ століття. Соціологія як позитивна наука: фізикалістський позитивізм О. Конта. Біологізаторський (органіцистський) позитивізм Г. Спенсера в соціології як початок системного підходу. Трансформація «соціального» на рівні структурних змін – П. Сорокін.

Прагматизм в американській соціології. Структурний функціоналізм Т. Парсонса та Р. Мертона. Конфліктологічний підхід в соціології (Л. Козер, Р. Дарендорф).

Макро-соціологічний підхід в соціології.

ТЕМА 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії суспільних трансформацій

Криза теоретичної науки кінця ХІХ століття; критика позитивізму. Мікро-соціологічний підхід в соціології.

Феноменологічний напрямок у західній соціології кінця ХІХ – початку ХХ століть (В. Дільтей, Г. Зімель, Е. Гусерль, М. Вебер, А. Шюц).

Теорія конструктивізму в соціології – Е. Дюркгейм, П. Бергер, Т. Лукман. Інформаційні теорії суспільства. Теорія глобалізації.

Постмодерністські соціальні теорії – Жан Бодрійяр; фемінізм та інші.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Соціальна організація суспільства в соціологічному вивченні

ТЕМА 3. Соціальна структура суспільства

Генезис соціальної структури суспільства: рабство, касти, станове суспільство, класове суспільство.

Соціально-класова складова суспільства. Соціальні спільноти. Соціальні страти, соціальна стратифікація. Соціальна нерівність, її типи. П. Сорокін про соціальну стратифікацію і соціальну мобільність, види соціальної мобільності.

Стратифікаційні критерії: прибуток, багатство (накопичений прибуток), влада, престиж (професія).

Сучасні напрямки соціальної стратифікації: класові схеми неомарксиста Еріха Райта: буржуазія, дрібна буржуазія (суперечливе класове утворення), робітничий клас. Класові схеми Дж. Голдторпа. Середній клас.

ТЕМА 4. Соціальні інститути та соціальні організації

Соціальні інститути. Процес інституціоналізації. Типи соціальних інститутів за різними ознаками. Соціалізаційні соціальні інститути. Політичні соціальні інститути.

Соціальні організації. Формальні і неформальні соціальні організації. Соціалізаційні процеси у суспільстві. Соціальні девіації.

Українські соціологічні науково-дослідницькі організації та можливості використання їх дослідницьких даних політологами.

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

	Усього годин	л	с/п лаб	с.р.
Змістовий модуль 1				
Соціологія як наука в системі соціогуманітарного знання				
Тема 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмету соціології	23	4	4	15
Тема 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії суспільних трансформацій	23	4	4	15
Разом за змістовим модулем 1	46	8	8	30
Змістовий модуль 2				
Соціальна організація суспільства в соціологічному вивченні				
Тема 3. Соціальна структура суспільства	23	4	4	15
Тема 4. Соціальні інститути та соціальні організації	21	4	2	15
Разом за змістовим модулем 2	44	8	6	30
Усього годин	90	16	14	60

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Назва тем	Кількість годин
<p>Тема 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмету соціології</p> <p>Способи інтерпретації наукових категорій: передумови та логіка виникнення соціології як науки про суспільство. Етапи становлення соціологічного знання про «соціальне». Визначити об'єкт і предмет науки „Соціологія” та структуру соціологічної науки: загально-соціологічні теорії; спеціальні соціологічні теорії, структурний функціоналізм та конфліктологічний підхід в соціології</p>	4
<p>Тема 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії суспільних трансформацій</p> <p>Криза теоретичної науки кінця ХІХ століття, критика позитивізму. Основні етапи розвитку соціологічного знання (протосоціологічний, академічний, сучасний). Феноменологічний напрямок у західній соціології кінця ХІХ – початку ХХ століть (В. Дільтей, Г. Зімель, Е. Гусерль, М. Вебер, А. Шюц). Теорія конструктивізму в соціології – Е. Дюркгейм, П. Бергер, Т. Лукман. Прагматизм в американської та західноєвропейської соціології.</p>	4
<p>Тема 3. Соціальна структура суспільства</p> <p>Визначити соціальну структуру в її генезисі: від типів історичних стратифікаційних систем: рабство, касты, станове суспільство, класове суспільство і до появи сучасних соціальних спільнот (класи; трудові колективи; групи, верстви; соціально-демографічні, професійно-кваліфікаційні, територіальні і етнічні спільноти, пов'язані між собою відносно стійкими взаємовідносинами), розуміти їх особливості та надавати чіткі формулювання</p>	4
<p>Тема 4. Соціальні інститути та соціальні організації</p> <p>Соціальні інститути. Процес інституціоналізації. Типи соціальних інститутів за різними ознаками. Соціалізаційні соціальні інститути. Політичні соціальні інститути. Особливості соціальних організацій, зокрема політичних. Користування емпіричними соціологічними даними про українське суспільство від українських та закордонних дослідницьких центрів</p>	2
Разом	14

САМОСТІЙНА РОБОТА

Назва тем	Кількість годин
<p>Тема 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмету соціології</p> <p>Опишіть у рефераті:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Вплив французької революції 1789 р. на розвиток соціологічної науки. 2. Поясніть і наведіть приклад зв'язку соціології з політологією. 	15
<p>Тема 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії суспільних трансформацій</p> <p>Опишіть у рефераті:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Оформлення соціологічної науки як позитивної науки. 2. Феноменологічний напрямок у західній соціології. 	15
<p>Тема 3. Соціальна структура суспільства</p> <p>Розкрийте в есе (в одній за вибором) темі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Криза сучасних соціальних інститутів під впливом політичних процесів. 2. Соціальна нерівність та соціальна мобільність сучасної молоді. 3. М'які (феноменологічні) методи політичного впливу на суспільство. 	15
<p>Тема 4. Соціальні інститути та соціальні організації</p> <p>Проаналізувати статистичні та емпіричні дані українських соціологічних дослідницьких центрів з політичних та виборчих питань (з орієнтацією на тему своєї курсової роботи).</p>	15
Разом	60

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Соціологія як наука в системі соціогуманітарного знання

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

Тема 1. Історія становлення та розвитку феномену «соціального» як предмета соціології

Питання для обговорення

1. Способи інтерпретації наукових категорій: передумови та логіка виникнення соціології як науки про суспільство.
2. Етапи становлення соціологічного знання про «соціальне».
3. Визначення об'єкта і предмета науки „Соціологія” та структури соціологічної науки: загально-соціологічні теорії; спеціальні соціологічні теорії.

Рекомендована література:[1, 2, 5, 8]

Методичні рекомендації до вивчення питань теми:

1. Перше питання «Способи інтерпретації наукових категорій: передумови та логіка виникнення соціології як науки про суспільство»
Готуючись до *першого питання*, треба виходити з того, що сучасний стан суспільства складався з самого початку людської взаємодії і проходив тривалий шлях змін, еволюційного відбору та трансформацій, починаючи з самих примітивних форм. Зверніть увагу, як соціальні філософи та соціологи відстежують в історії людства появу феномена «соціальне», яке визначили лише в середині XIX століття.

Назва науки про суспільство «соціологія» складалась з двох слів: з латинського «societas» – «суспільство» та грецького «λογος» – «вчення», «наука». Таку назву нової науки визначив французький філософ О. Конт у 1839 році. Сьогодні ми розуміємо під соціологією *науку про системний устрій спільного життя людей*. Об'єкт соціології – суспільство, що створювалось історично протягом того, як люди, об'єднані спільною мовою, родинними зв'язками та територією проживання, розподілялися по національним державам і будували в них свої соціальні відносини. Щоб зрозуміти – що таке «соціальні відносини», треба прослідити, як вони проявлялися в історичному процесі існування людства. Можна зустріти визначення «соціальних відносин» одним словом «соціальне» (іменник з преіменника) .

«Соціальне», яке є предметом соціології, постійно змінюється. Соціологи час від часу намагаються уточнити та зафіксувати нові прояви соціальних рис нашого суспільного життя.

Формування феномену «соціального» будемо спочатку розглядати на історичних, філософських працях (які передували іншим наукам), а потім на соціологічних.

З позиції сьогодення, соціологи дійшли згоди, що в науці про суспільство є:

I – донауковий період, тобто «протосоціологія» – всі згадки та уявлення про суспільство до середини XIX століття;

II – академічний період – з середини XIX століття і до сучасного періоду;

III – сучасний період, який з часом змінюється (і визначається останніми 50 роками).

2. Друге питання «*Етапи становлення соціологічного знання про «соціальне»*», потребує аналізу праць тих науковців, які досліджували формування суспільних рис у людства.

Про «соціальне» у доакадемічний період розвитку соціології.

Стосовно перших форм зародження соціального К. Ясперс знаходив у К. Маркса (1818–1883 рр.) – що *перші спільноти людей були «незнаючими насильства, люди були рівні, мали смутне усвідомлення»*. А оскільки не було технічного розвитку, то і не було розділу праці, не було накопичення майна, *не було нерівності*. Початок активної праці, як відомо за Марксом, це початок всього: і побудови суспільних відносин, і побудови державного устрою, і взагалі, розвитку всього людства.

Ф. Ніцше в роботі «До генеалогії моралі» запропонував інший опис становлення «соціального». Він відштовхувався у своїх судженнях від того, що спочатку людині приходилось приймати рішення – де їй краще жити: у спільноті та «пов'язувати себе обов'язками перед нею», користуватися її захистом, «усіма благами, вигідністю спільного життя» [16, С. 355–356], або не підтримувати відносин зі спільнотою, залишаючись по суті «поза законом». [16, С. 355–356]. І далі, орієнтуючись на формування моралі, Ф. Ніцше нагадує – з яких *примітивних форм, безпосередньо з «покарань» починало утворюватися спільне людське життя*. Покарання було вбудоване скрізь: у вихованні, в сімейних стосунках, між господарями та рабами, батраками, серед військових, навіть, як він пише, у святкуваннях одружень багатіїв гості розважались тим, що наносили фізичні пошкодження осудженим. Тобто покарання (чи то вже саме знущання) було й елементом розваг.

В умовах такого стану людства з'являється Християнська релігія, з якої й почався кардинальний розворот. Рабство (коли одна людина належить іншій на

правах тварини чи предмета) знаходилось в повному розквіті і люди дійшли навіть до жорсткого покарання того, хто намагався їх «олюднити». Цей процес починався з жорсткого засобу покарання, такого як катування на хресті, далі велика кількість мучеників за Христа, пізніше нове релігійне життя стикнулося з насильством у походах хрестоносців, в судах інквізиції, в тому числі і в релігійних війнах. Але і сам Ф. Ніцше (далеко не прибічник Християнства) відмічає, що цій релігії з часом вдалося *відкоректувати відвертий насильницький стан людства*. Християнство в супроводі з просвітництвом суттєво змінили принципи суспільного існування людей. В європейських суспільствах відносини між людьми почали орієнтуватися в напрямку раціональної поведінки.

Відомий німецький соціолог М. Вебер (1864–1920 рр.) намагався розібратися: що породило форму «раціонального»? Безумовно, люди поруч зі своїми зусиллями у праці ставали раціональними та прагматичними. І він ставить запитання, а як бути з «призванням»? Як співвідносити ірраціональну, «чисто евдемоністичну» ідею (орієнтовану на щастя), що дає людям праця за призначенням, диктується божественною волею з утилітарним пристосуванням до капіталістичних форм життя? Протестантський рух в особі Ж. Кальвіна (1509–1564 рр.) в дусі релігійного деспотизму налаштовував своїх європейських та американських прихильників на активну професійну діяльність не для мирських благ та задоволень, а для вищих духовних цілей. І ця спрямованість в окремих європейських суспільствах сприяла розвитку капіталістичних принципів життя.

Таким чином, щоб не втратити низьку уявлення про «соціальне» в історичному континуумі, зафіксуємо: загальне уявлення про «становлення соціального» у донауковий період. Об'єднання людей спочатку *забезпечувалось «покараннями» з боку тих, хто мав силу (фізичну та розумову, яка трансформувалась у привілеї у вигляді титулів) і будувало усталену незмінну ієрархію; далі під впливом Християнства утворюється корекція насильницького стану й об'єднуючим фактором стає «повинність оточенню у ієрархічних спільнотах» (спочатку навколо титульної аристократії, пізніше ще й навколо християнських церковних спільнот). Занепад Християнства під впливом протестантизму, розвитку позитивних знань (інтелектуалізації життя і як наслідок: десаκραлізація, деміфологізація) привели до раціоналізації відносин в суспільствах.*

Приблизно так можна коротко описати становлення «соціального» до появи науки про суспільство – соціології, тобто до початку її академічного періоду, до середини ХІХ століття. В даному випадку ми наводимо думки дослідників, які зверталися до аналізу історичного періоду безпосередньо «до середини ХІХ століття».

Початок академічного періоду науки про суспільство та про «соціальне» як її предмет

В часи бурхливих революційних подій в такій державі як Франція (в якій найпоширенішими були ідеї про те, що треба забезпечувати всім людям більш-менш рівні умови життя, оскільки кожна людина, народжуючись, приходить в цей світ гола, без грошей, без зовнішніх атрибутів статусних позицій, без знань та навичок. Вважається, що Велика французька революція 1789 року була відправним пунктом для оформлення потреб населення в новий науковий інститут – в науку про суспільство.

Наука про суспільство «соціологія» оформлювалась в Європі поруч з багатьма іншими науками, про які соціологи постійно наголошували – це були позитивні науки.

Фізикалістський позитивізм і початок соціології

Позитивізм в науці – це зосередженість на застосуванні «номотетичних наукових методів» (номо-teteo з грец. nomos – закон; teteo – встановлювати закономірності в природі). Основна мета дослідників-позитивістів – спостерігати за природними процесами та явищами, щоб виявити закономірності, потім перевірити їх на багатьох повторюваннях. Після численних повторювань якоїсь закономірності її оформлюють як закон, як закономірність і починають використовувати.

Починається соціологічна наука, як вже вказано, з французького філософа О. Конта, який ввів назву «соціологія» і запропонував розглядати суспільство за аналогією з фізики – поділити у вивченні суспільство на «соціальну статику» та соціальну динаміку. (статика – структура, склад суспільства; динаміка – розвиток, зміни у суспільстві).

Біологізаторський позитивізм в соціології

Таким же чином, як і по відношенню до природних явищ, вчені з психології, з соціології застосовували позитивні (номотетичні методи) й до вивчення людей, людських спільнот, суспільств. До початку ХХ століття в західноєвропейських країнах соціогуманітарні науки також називали «позитивними», «позитивістськими». Слово «позитивний» означає «корисний». Тобто позитивні науки про людей зосереджувалися на їх пізнанні з метою отримання окремого корисного результату.

Британський вчений Г. Спенсер, як представник системного підходу до суспільства по аналогії з живими організмами підкреслював співпадіння у розвитку живих організмів та суспільств: як живий організм народжується відносно простим за структурою (великій живіт, нерозвинуті кінцівки, без зубів) і з обмеженими функціями, пристосованими лише до вживання корисних речовин для росту – так і суспільство з початку історії складалося з декілька

основних груп (наприклад: рабовласників, вільних громадян та рабів) з примітивними призначеннями: керувати, захищати, обслуговувати. З часом і суспільства ускладнюються у своєму історичному розвитку за структурою та функціями: збільшується не тільки кількість соціальних спільнот, прошарків, інститутів, груп та організацій, а й їх різноманіття та складність.

Таким чином, *«соціальне»* з початку академічного наукового періоду соціологічної науки розглядалось першими соціологами як наявність у суспільстві складного устрою усталених примусів (*«соціальних фактів»* за Е. Дюркгаймом): це норми та обов'язки поведінки, залежні від походження людини на тлі ще діючого станового устрою; релігійні ритуали, традиції; побутові звичаї; природні прикладні та інтелектуальні здібності.

Починаючи з XIX століття і до Першої світової війни в Європі з'являються сподівання на досягнення від позитивних знань, навидь до появу сцієнтизму (ідеалізації науки), до утопічних очікувань від наступу «епохи Просвітництва».

Німецький філософ та історик Ф. Тьоніс у 1887 році вивчав розвиток суспільного життя у того ж самого європейського людства і філософські осмислював переформування його як суспільної системи. Він підкреслював, що ще досить *обмежені можливості людей у подоланні природних складнощів життя (голоду, холоду, хвороб, війн та іншого) робили їх залежними від своїх етнічних спільнот, співгромадян та утримували у стані «повинності оточенню»*. Таку форму автор називає «спільнотою» (Gemeinschaft). Але, за думкою Ф. Тьоніса, накопичення матеріальних благ в умовах капіталізму сприяли раціональному цивілізаційному розвитку від *«спільноти»* до *«суспільства»* (Gesellschaft). *Спільноти* утримували людей більш-менш в межах дотримання Християнської моралі (10 заповідей, приточені історії про «Багача та Лазаря», про «Доброго самарянина», про страшний суд та ін.), і люди у спільнотах знаходились перед очима своїх сусідів, тому їм важко було відхилитися від загальних моральних принципів. Поява ж раціонально-капіталістичного способу життя відібрала не лише від аристократії, а й з інших груп населення (особливо з груп купців, торговельників), тих, хто мав здібності бути мобільним; хто міг розраховувати свої затрати та здобутки; рішуче (без моральних сентенцій) протидіяти успіху конкурентів; максимально використовувати сили трудящих і таке подібне. Таким чином, за Ф. Тьонісом, устрій життя змінюється і оформлюється вже не як *спільнота*, а як *«суспільство»*.

За наявністю у володінні засобів виробництва К. Маркс поділив людей на класи: буржуазії, пролетаріату, селян та декілька невеликих прошарків. Буржуазія – це ті, хто володів засобами виробництва. Пролетаріат – ті хто мав лише свою фізичну силу й продавав її, працюючи на заводах та фабриках.

Про раціональну сторону людського життя замислювалися багато дослідників ХХ століття. Більш всього про раціональне писали в Німеччині: Ф. Ницше, Е. Гуссерль, М. Вебер. В узагальненому виді раціональне (за Рихтаржиком) – це поєднання «розумного (зрозумілого)» та «ефективного». Тобто, *раціональна зв'язаність людей – це зрозумілі, осмислені, навіть прагматичні наміри, поведінкові акти на об'єднання та взаємодію з іншими людьми, які визначаються корисними та ефективними*. Як писав К. Маркс, багатою людиною може стати, лише використовуючи працю інших.

З часом в історичному розвитку суспільства ускладнювалися за структурою та функціями. Тобто, збільшується не тільки кількість соціальних спільнот, прошарків, інститутів, груп та організацій, а й різноманіття та складність об'єднуючих їх взаємодій. Крім традиційного підґрунтя взаємоінтеграції та об'єднання людей (за місцем проживання, мовою, походженням, приналежністю до влади, майновим рівнем, релігійно-конфесійною приналежністю) впливовими на вироблення соціальних ознак стають: освіта; професійна приналежність; цінності; захопленість ідеями; внутрішньо-особистісні якості.

Обмежена кордонами національних держав цілісність людей складається з їх розподілу в різних угрупованнях. Перш за все це поселення у реальному просторі, де присутня ієрархія від найкращих, захищених місць до проживання «просто неба». Крім цього склалися великі класові утворення, спільноти, соціальні прошарки, соціальні інститути, організації, соціальні групи та колективи. У визначенні «соціального» як системи особливу увагу варто звернути на те, як в історичному континуумі змінювалися структурні складові та функціональні прояви суспільних систем. Користуючись амбівалентною класифікацією систем на «жорсткі» та «м'які»; на «закриті» та «відкриті»; на «складні» та «прості чи одномірні» можна уточнити – суспільства як системи навіть до появи інформаційних засобів та технологій були:

- закритими системами (цьому сприяло володіння одною мовою та закриті кордони);
- жорсткими системами (авторитарними в управлінні);
- відносно простими (примітивними) системами.

Таким чином, представники науки про суспільство, про те, як у житті населення національної держави здійснюються соціальні відносини, прийшли до безальтернативного варіанту – до тлумачення «соціального» як системи *людського співжиття та співвідносин у відокремлених кордонами і одною мовою, в національних державах*. Визначення чогось у вигляді системи передбачає, як правило, аналітичний розгляд структури та функцій цілісного угруповання, склад елементів та їх призначення, яке з часом змінюється.

Відомий американський соціолог Т. Парсонс визначав систему приблизно так – це взаємозалежні елементи, які спрямовано діють на підтримку своєї взаємодії.

Трансформація «соціального» на рівні структурних змін

Структура соціальної системи – це її структурні елементи (складові) та усталені зв'язки між ними. За часи ХІХ століття та початок ХХ структура «соціального» склалася у вигляді:

- збереженої ще від титулованої аристократії успадкованої ієрархії;
- нових додаткових соціальних позицій класової приналежності до буржуазії чи пролетаріату (двох антагоністичних класів);
- відокремлених на економічних засадах та трудової діяльності, соціальних прошарків (вчителів, лікарів, інженерів);
- традиційного та ще досить великого класу селянства.

З урахуванням наявності в державах монархічного устрою (монарха та титулованої аристократії навколо нього) структура такого суспільства мала загальну форму піраміди. З початком революційних подій вершини монархічних держав були знищені і піраміди перетворені на трапеції. Безумовно, соціальні структури з часом стали рухливими й здатними до змін.

З функціональною частиною системи – все набагато складніше. Незалежно від того – йдеться про соціальну систему чи про якусь іншу – поняття «функції» системи не має строгого однозначного тлумачення. І все ж таки зупинимось на тому, що під *функціями соціальних систем* розуміємо: – *направлення діяльності та саму діяльність акторів як системних елементів; – приховану потенційну спроможність цих елементів діяти; – їх можливості та здібності виконувати завдання чи взагалі цілі існування системи (її призначення) під впливом соціальних смислів, значень та цінностей на різних рівнях соціальної ієрархії в комунікаціях та інтеракціях.*

Іншими словами, *функціональна складова соціальної системи – це різноспрямована потенційно та реально діяльнісна активність об'єднаних суспільством людей, (діючих суб'єктів, акторів) у відтворюванні, конструюванні, синтезуванні, регулюванні взаємодії між собою за смислами, цінностями ідеями та ідеологіями.*

Поява наукового тлумачення суспільства у якості системи використовувалось соціологами для визначення феномену «соціального» відповідно тому, що вони спостерігали за часи свого життя. Наприклад, починаючи з Е. Дюркгайма, К. Маркса функціонування індивідів у суспільствах розглядалось з точки зору їх залежності від походження (соціального статусу їх батьків); від успадкування соціального оточення (як правило за родом діяльності); від рівня релігійності. Місце людини в соціальної ієрархії успадковувалося й відтворювалося без суттєвих змін. *Положення людини в*

соціальної структури в більшості своєї залишалось вирішальним до початку процесів індустріалізації.

Навіть революційні події в європейських державах з початку ХХ століття (на відміну від Росії, де Жовтнева революція 1917 року силовим методом повністю знищила монархічний устрій) не в значній мірі дозволяли людям суттєво змінювати своє місце в соціальної структури. Так, після падіння монархічних режимів титулована аристократія частково відмовлялась від публічних ритуальних привілеїв, але залишалася біля основних майнових ресурсів. Для наближених до аристократії й цілеспрямованих осіб з'являлась можливість отримати посаду у нових владних структурах (урядах, парламентах, місцевих владних структурах). Складався клас буржуазії – власників на засоби виробництва. З'являються торгівельно-підприємницькі прошарки суспільств. Крім цього оформлювалися ще й інші соціальні прошарки: освічені фахівці (лікарі, викладачі, інженери); працівники бюрократичної сфери; «білі» та «блакитні» комерці у промисловості; науковці з різних галузей, військові офіцери. Люди фізичної праці (пролетаріат, селянство, солдати) залишалися обслуговуючим соціальним класом, людьми часто з освітнім та культурним дефіцитом.

Таким чином, протягом першої половини ХХ століття, *«соціальне» в умовах раціонально спрямованого розвитку знань, використання майстерності та іншого людського потенціалу укладалося в межах національних держав ще в порівняльно закритих, відносно жорстких (авторитарних) структурах соціальних систем. Місце у соціальній структурі частіше було успадкованим за походженням, але з часом (з активізацією соціальної вертикальної мобільності за П. Сорокіним) з'являлися й можливості для досягнення нових позицій, як правило завдяки освіті, побудові кар'єри, шлюбних стосунків. І все ж таки жорсткість соціальних структур стримувала соціальну мобільність.*

«Соціальне» при посиленні функціональної складової соціальних систем

Функціональна складова соціальної системи спочатку була досить обмеженою з боку структури. З часом від збільшення знань, освіченості населення починали виникати різні види напруженості в соціальних системах. В історії це спостерігалось на прикладах революцій, протестних акцій, соціальних конфліктів, у тому числі і війн. Активно функціонуючими елементами таких подій, змін були діяльнісні активні суб'єкти, як правило – освічені, оснащені інноваційними ідеями представники нового прошарку – інтелігенція. Інтелігенція, інтелектуали, з'явилися з розвитком капіталізму, який мав велику потребу в інтелектуально розвинутих людях. До них потрапляли люди з різних станів. Вони молоді (тому вільні), замотивовані на соціальні зміни,

освідчені та здібні перетворити ідеї на дії. Такі люди мали підтримку з боку матеріально спроможних буржуа, підприємців, купців.

Структурний розподіл соціальних позицій потерпав від революційних рухів. Раціонально (за О. Контом «позитивно») спрямований розвиток знань, використання майстерності сприяло підвищенню функціональності соціально-системних елементів (людей, спільнот, груп), їх фізичної, географічної та соціальної рухливості (мобільності), підвищенню свободи вибору та самореалізації і, як наслідок, змінювало соціальну систему в напрямку збільшення, посилення функціональності її елементів: їх мінливості, багатоспрямованості, активності, адаптивності, розповсюдженості і т. п., що призводило до ускладнення зв'язків між ними.

В узагальненому виді про активний «суспільний елемент» в державах раціонально-культурного устрою висловився відомий (який народився в Росії, після Жовтневої революції у 1920 році на «Філософському пароплаві» емігрував до Європи, а через рік в США) американський соціолог П. Сорокін (1889–1968 рр.). І це можна проінтерпретувати наступним чином: находячись у людському оточенні, люди звертають увагу на дії інших людей, отримують від спостереженого психологічні почуття, переживання та реагують на «спостережене» різними засобами та формами поведінки. І поведінка, яку спостерігають, і реакція спостерігачів на неї за П. Сорокіним укладаються в акти трьох видів: *дозволеного, вимушеного та забороненого*.

В історії розвитку соціології на прикладі американського суспільства значну роль грав *«структурний функціоналізм»*, а також його продовження у вигляді *«теорії конфлікту»*.

Теорія структурного функціоналізму (ще її називали «соцієтальним функціоналізмом») пов'язана з іменем амер. соціолога *Толокота Парсонса*. З точки зору цієї теорії індивіди в суспільствах розподіляються *в системі ролей* з різними ступенями престижності. Тобто, *стратифікуються не індивіди, а система ролей*. І тоді стратифікація розглядається не як несвідомо-свідомий механізм, а як штучно організований устрій розподілу соціальних ролей. Головними питаннями, якими повинні були займатися соціологи, це досліджувати:

- як, завдяки чому у людей з'являлися правильні мотиви;
- як повинні правильно діяти люди, щоб в стратифікаційній системі зайняти бажане, престижне, на їх думку, місце.

Бо в реальному житті зустрічається наступне:

- одні соціальні позиції є більш привабливіші ніж інші;
- в суспільствах існують дуже важливі для виживання професії;

– деякі соціальні ролі та професії потребують особливих здібностей і талантів.

І, як правило, виникають проблеми – хто є для соціуму найважливішим – прибиральник сміття чи менеджер з реклами? Хто потрібніший людям – медична сестра чи співачка? Кому скільки треба платити? Виникали дискусії: як реагувати на те, що більш важливіші для виживання людей позиції в стратифікаційній системі є менш привабливими? А чи повинне суспільство надавати представникам таких професій додаткові винагороди, щоб була зацікавленість виконувати ці життєво важливі соціальні ролі? Чи, навпаки? З цього приводу висловлювалися й думки конспірологічного характеру – що структурно-функціональна теорія стратифікації штучно підтримується для закріплення привілеєвого стану людей.

З 1945 року починається критика на адресу структурно-функціональної теорії. Всім вочевидь, що не можуть всі достойні і бажаючі люди займати соціальні позиції, для яких вони мають здібності, але не мають достатньо ресурсів. З'являються, наприклад, думки, що в розвинутих суспільствах штучно зменшується кількість медичних працівників.

Роберт Мертон (студент, співробітник Т. Парсонса) також критикував структурний функціоналізм свого вчителя. Він дотримувався марксистських позицій і, на відміну від свого вчителя, *вважав, що треба займатися не структурним аналізом суспільства, а функціональним аналізом.* Це означає – аналізувати соціальні ролі, соціальні норми, організацію груп, соціальні структури, соціальний контроль та ін., займаючись тими наслідками, які вони спричиняють у суспільстві. Якщо від них з'являється позитивний ефект, то це *функції*, а як негативні наслідки – то це *дисфункції*. Також Р. Мертон визначав *явні функції* (які мають навмисний характер) та *латентні функції* (зі скритим характером).

Він вважав, що не всі структури суспільства є необхідними. Наприклад, в часи Р. Мертона в США функціонували дискримінаційні структурні підрозділи для чорношкірих громадян. Він писав, що без цього американське суспільство могло б гарно існувати.

Розглядаючи культурну складову суспільства Р. Мертон підкреслював, що американська культура тих часів (яка надавала велике значення матеріальному успіху) не відповідала положенню в соціальній структурі багатьох громадян, їм не вдавалося приєднатися до тих культурних цінностей. Така віддаленість можливостей людей від нормативних культурних положень сприяла девіантній поведінці громадян.

Коли мова йде про роботу зі знаннями, про їх раціональне (зрозуміле та ефективне) використання у багатьох складнофункціональних соціальних актах,

треба пам'ятати, що соціальна ієрархія зберігається у суспільствах і по відношенню до знань як до соціальних благ, які також підпадають під ієрархічний розподіл. Для вищих прошарків обов'язковою є якісна освіта, споживання наукових та висококультурних досягнень. Особливо цінними стають знання для нових еліт національних держав – політиків, суб'єктів влади.

Черговий етап розвитку «соціального» після утворення складної соціальної структури та багатомірних, різноспрямованих її функцій з накопиченими знаннями про різні психологічні та соціальні процеси (від соціальної напруженості, особистісних та соціальних конфліктів до революцій та війн та ін.) продовжується спробами: як науково керувати людьми й подіями у суспільствах.

Розглянуті вище теорії можна об'єднати під назвою *«макро-соціологічний підхід»* – це розгляд соціальних відносин, процесів у суспільстві, яке є цілісною системою з достатньо високим рівнем впливу на індивідів (елементів цієї системи). З цієї точки зору життя людей знаходиться під примусом, в залежності від соціальної системи, що проявляється в усталених традиціях, соціальних нормах, в соціальних інститутах контролю за збереженням загально розповсюджених норм.

3. Третє питання «Визначення об'єкта і предмета науки „соціологія” та структури соціологічної науки: загально-соціологічні теорії; спеціальні соціологічні теорії» розраховане на підведення підсумків, на узагальнення попереднього матеріалу про розвиток соціологічних теорій, які постійно уточнювали як об'єкт, так і предмет соціології. Після Т. Парсонса і Р. Мертоната остаточно стало всім зрозумілим, що *об'єктом соціології є суспільство у якості цілісної системи*. Але суспільство складається з багатьох частин, тобто підсистем, і тому кожна окрема галузь соціології (яка вивчає комплекс соціальних явищ, що витікають із взаємодії людей і спільнот з того чи іншого приводу – наприклад, в освіті, у виробництві, в науці, в охороні здоров'я і т. п.) вимагає від соціології і специфічної галузевої теорії, іншими словами – *теорії середнього рівня*. І тому соціологічна наука, досліджуючи ту або іншу сторону, сферу суспільства, ті або інші суспільні процеси і явища, будує і так звані *спеціальні соціологічні теорії* (теорії середнього рівня чи галузеві теорії).

Поняття *«теорія середнього рівня»* сформулював Р. Мертон. Це такі теорії, які пояснюють всі спостережувані типи соціальної поведінки в соціальних організаціях і відстежують в них різні зміни. До цих теорій належать ті соціологічні концепції, які розробляються на стику наук, наприклад, на стику правознавства і соціології ми отримуємо галузеву *«соціологію права»*; на стику політології і соціології – *«соціологію політики»*; на стику медицини і соціології

– «медичну соціологію» і т. п. Різні галузі соціології пов'язані з дослідженням стійких форм організації і регулювання суспільного життя (соціологія релігії, соціологія освіти, соціологія сім'ї і тому подібне). Також соціологічні теорії середнього рівня пов'язані з вивченням окремих сфер суспільної життєдіяльності (аграрна соціологія, урбаністична соціологія).

Крім спеціальних соціологічних теорій відокремлюють і *«конкретні соціологічні дослідження»* за допомогою яких вимірюють конкретні соціальні процеси на основі підходів, принципів, понять, які розробляються в рамках загально-соціологічних та спеціальних соціологічних теорій. Це наукові дослідження, спрямовані на «отримання фактофіксуючого знання». У якості соціальних фактів можуть виступати:

- 1) поведінка індивідів або соціальних спільнот;
- 2) продукти людської діяльності;
- 3) вербальні дії людей (думки, оцінки, погляди).

Вони безпосередньо орієнтовані на вирішення тих або інших соціальних проблем.

Теми рефератів

1. Вплив французької революції 1789 р. на розвиток соціологічної науки.
2. Поясніть і наведіть приклад зв'язку соціології з політологією.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, чому предмет науки «Соціологія» постійно змінюється та уточняється фахівцями?
2. Завдяки чому з початку існуючого літочислення принципи суспільного існування людей стали менш жорсткими?
3. Поясніть процес раціонального цивілізаційного розвитку від *«спільноти»* до *«суспільства»*.
4. Наведіть своє визначення поняття «система» і дайте визначення «суспільству як системи».
5. Наведіть приклад «життєво важливих соціальних ролей» та «високооплачуваних ролей» в сучасному суспільстві і пояснить, чому так складається?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Тема 2. Феноменологічний напрямок в соціогуманітарних науках та сучасні теорії суспільних трансформацій

Питання для обговорення

1. Криза теоретичної науки кінця XIX століття, критика позитивізму: основні етапи розвитку соціологічного знання (протосоціологічний, академічний, сучасний).
2. Феноменологічний напрямок у західній соціології кінця XIX – початку XX століть (В. Дільтей, Г. Зімель, Е. Гусерль, М. Вебер, А. Шюц).
3. Теорія конструктивізму в соціології в роботах Е. Дюркгейма, П. Бергера, Т. Лукмана.
4. Прагматизм в американській та західноєвропейській соціології, структурний функціоналізм та конфліктологічний підхід в соціології.

Рекомендована література:[6, 8, 12, 13, 14]

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

1. Перше питання «Криза теоретичної науки кінця XIX століття, критика позитивізму» зорієнтоване на те, щоб історично і теоретично відстежити, як змінилось суспільство (на прикладі європейського та американського) на стику XIX і XX століть, що викликало й зміни в наукових теоріях та підходах.

Можна почати з того, що в указаний період починається криза ідеології Просвітництва, яка наділяла людський розум високим авторитетом (осягнення законів природи; звільнення від забобонів, від соціального і природного рабства; орієнтація на прогрес як вищу мету суспільного буття і таке інше). Підсумками такої кризи називають Першу і Другу світові війни, які показали, що освічене людство стає (за словами німецького філософа і письменника Й. Гете) багатшим і розумнішим, але не стає щасливішим і добрішим. І поряд з покращенням людського життя з досягненнями позитивної науки приходять й багато руйнівних процесів.

В основному на ґрунті німецької філософії і, зокрема, філософії В. Гегеля, починається критика позитивізму в соціогуманітарних науках. Багато філософів і дослідників соціогуманітарних наук об'єдналися на феноменологічному твердженні: людину і людське суспільство тільки частково можна вивчати методами природничих наук (тому що людина в своєму тілі має природні компоненти), але людина – це й істота духовна. Це означає, що науки про

людину та її суспільство потребують спеціальних методів дослідження, що дозволяють досягнути цю її духовну складову. Критика позитивізму складалась з наступного:

- був поставлений під сумнів сцієнтизм (абсолютизація науки з подальшим авторитетом і владою інтелектуалів);
- на філософському рівні відбувся «поворот до сенсу замість істини», що означало перехід в методології від отримання точних, істинних знань до процедури розуміння;
- піддається критиці «особистісно нейтральне» знання, вироблене на основі універсальних законів, що диктують норми для всіх;
- виявляється неспроможність опозиційного протиставлення «наукового» і «буденного» знань;
- така наука як соціологія виявилася не в змозі в рамках класичного (кількісного) підходу описувати реальну цілісність соціального об'єкта (який тільки частково може бути вивчений методами позитивних наук, а частково – вимагає методів, якими можна вивчити духовність, унікальність, суб'єктивні переживання людини);
- не піддається кількісній методології і дослідження мінливості соціального об'єкта.
- у співвідношенні «суспільство – індивід» до середини ХХ століття вибудовується поступове вивільнення індивідів з-під системного суспільного примусу і соціологічна наука, відповідно, змушена реагувати на це, розробляючи нові методи вивчення нової соціальної реальності.

2. Друге питання «Феноменологічний напрямок у західній соціології кінця ХІХ – початку ХХ століть (В. Дільтей, Г. Зімель, Е. Гусерль, М. Вебер, А. Шюц)» починаємо з німецьких філософів, психологів та соціологів.

В. Дільтей (німецький філософ-ідеаліст, психолог; 1833–1911 рр.) – засновник феноменологічної або описової психології. Він критикував пояснювальну (позитивну, експериментальну, раціональну, конструктивну) психологію, яка, на його думку, встановлює відносини залежності душевного життя організму і зовнішнього світу. «Природу ми пояснюємо, душевне життя ми осягаємо», писав Дільтей. Тому для наук про природу застосовується пояснення, а для наук про дух необхідне розуміння. Далі осягнення як розуміння розглядається Дільтеєм на основі процесу *переживання*. «Осягнення це виникає з переживання і пов'язане з ним нерозривно. У переживанні взаємодіють процеси всього душевного складу». На переживанні будується розуміння, як причетність життя. Ми завжди розуміємо більше ніж знаємо. Творча людина має правильно розвинені душевні зв'язки, що ґрунтуються на сприйнятті, уявленні і пізнанні за

допомогою спостереження. Те, що потрапляє в нашу свідомість як щось ціле, воно осягнене нами лише опосередковано в окремих частинах, зокрема в:

- історичних змінах;
- біографічних документах;
- релігійних зв'язках.

Також критикував позитивізм і Е. Гусерль (німецький філософ і математик; 1859–1938 рр.). Внеском у якісну методологію можна вважати його звернення до життєвого світу людини. У визнанні наукою повсякденного життя науковці, на думку Е. Гусерля, повинні звертатися до відомостей, відображених у міфах, казках, легендах, притчах, прислів'ях, приказках.

Вчення про інтенціональність (установки особистості на певне сприйняття дійсності) також є важливим у феноменологічному підході. Гусерль стверджував, що «людство завжди у своїй історичній ситуації живе в якій-небудь установці». Спочатку складається природна установка тому, що будучи народженими, люди живуть в сімейних спільностях, родових, національних. Їхнє життя характеризується як наївне, усвідомлення ними світу має певні горизонти.

Наступна установка може служити життєвим інтересам, що робить її практичною установкою (для громадян вона одна, для правителів – інша). Поруч з практичною установкою існує теоретична установка, яка орієнтує людину на вольові зусилля по відношенню до природного життя і веде до філософського осмислення життя.

Г. Зімел (німецький філософ, соціолог, представник мікросоціології, формальної соціології; 1858–1918 рр.). Він переорієнтував увагу соціологів на «мікропроцеси» і на «мікроформи» в суспільній взаємодії. Він надавав великого значення індивідуальним спонуканням, особистісним інтересам і вважав їх не менш впливовими на те, що відбувається в суспільстві, ніж макропроцеси.

На думку Г. Зімеля «Суспільство існує там, де кілька індивідів вступають у взаємодію». Взаємодія виникає з певних потягів, внутрішнього спонукання, думок або заради певних цілей (еротичних, релігійних, суспільних, цілей захисту або нападу, гри, допомоги, навчання, спілкування, мотивації у вигляді голоду, любові та ін.) – все це Зімел називає *змістом, матерією усупільнення*. Ці спонукання не соціальні у своєму чистому вигляді, вони перетворюють ізольовані сусідства індивідів в певні форми співжиття і співдружності.

Усупільнення (*Vergesellschaftung*) є в нескінченно різноманітних видах здійснювана форма, в якій на основі чуттєвих або ідеальних; миттєвих або тривалих; свідомих чи несвідомих інтересів особистості з'єднуються, зростаються в деяке ціле. Щоб з індивідів вибудовувалася суспільна єдність, необхідно усупільнення – це коли індивідуальність окремої людини знаходить

якесь місце в структурі загальності, оформлюється в якихось відносинах та стосунках. Тобто зміст набуває *форму, суспільну форму*.

Зміст і суспільна форма – це нерозривні елементи, які не можуть існувати окремо. Коли наявні в індивідах змістовні складові (інтереси, цілі, мотиви і т. п.) включаються у форму взаємних впливів, тоді народжується суспільство. Науку про суспільство (соціологію) повинні цікавити дослідження цих взаємодій і *форм усуспільнення*.

Аналіз суспільства на форму і зміст здійснюється за двох умов:

1. Одна і та ж форма усуспільнення з'являється при абсолютно різному змісті, для абсолютно різних цілей і навпаки;
2. Той же самий за змістом інтерес вдягається в абсолютно різні форми усуспільнення.

Об'єктом соціології є все, що відбувається в суспільстві і з суспільством, а предметом – сили, відносини і форми, за допомогою яких люди усуспільнюють себе.

Це можуть бути як багатоохоплюючі макросоціальні процеси, так процеси мікроскопічно-молекулярні: обмінялися поглядами, ревнують, симпатизують, ненавидять, пишуть листи – ці непомітні взаємодії відновлюють зв'язок соціального цілого.

М. Вебер (1864–1920 рр.). Свою соціологію він називає «розуміючою». Вебер (так само як і Дільтей) пропонує переорієнтацію соціологічних досліджень на розуміння. Специфічним об'єктом своєї розуміючої соціології Вебер називає *соціальну дію*, поведінку. Розуміючу соціологію цікавить «поведінка, доступна раціональному тлумаченню». Для розуміючої соціології важливою є така поведінка людей, яка:

- передбачується діючою особою і співвідноситься нею за сенсом з поведінкою інших людей;
- соціальна дія може бути, виходячи з цього (суб'єктивно) передбачуваного сенсу, зрозуміло поясненою.

Для розуміючої соціології людські дії осмислено співвідносяться із зовнішнім світом, з явищами і процесами природи, які приймаються розуміючою соціологією в якості «умов» і «наслідків», на які орієнтуються осмислені дії.

3. Третє питання *Теорія конструктивізму в соціології Е. Дюркгейм, П. Бергер, Т. Лукман.* До появи позитивних соціогуманітарних знань у спонтанному соціогенезі вдалі, корисні індивідуальні практики по задоволенню нових потреб проходили тривалий відбір й оформлювалися в соціальні інститути.

З цього приводу П. Бергер і Т. Лукман у 60-ті роки ХХ століття (1961 р.) в роботі «Конструювання соціальної реальності. Трактат з соціології знання» підвели підсумки, що вже не лише соціальні організації, а й соціальні інститути стали будуватися відповідними ресурсними соціальними суб'єктами штучно за їх раціональними цілями. Тобто людські потреби як головний вектор побудови соціального інституту для їх задоволення вже не є чимось природнім, спонтанним, сукупним проявом колективного волевиявлення. Те, що потрібне активній та ресурсній частині суспільства, вони створюють у суспільстві, починаючи з формування потреб у людей. Алгоритм такого будування соціального інституту, починаючи з формування потреб, викладено в роботі П. Бергера і Т. Лукмана:

- I – інформатизація;
- II – легітимація (пояснення та виправдання);
- III – хабітулізація (опривичування);
- IV – типізація;
- V – інституціоналізація;
- VI – екстерналізація (побудова людьми свого зовнішнього світу);
- VII – об'єктивація (екстерналізовані продукти набувають об'єктивний характер);
- VIII – інтерналізація (новоутворена реальність стає досвідом людей);
- IX – седіментація (осадки досвіду закріплюються в пам'яті);
- X – реіфікація (надання новим сконструйованим інститутам онтологічного статусу).

А друга частина назви їх роботи «Трактат з соціології знання» як раз й підкреслює, що така можливість конструювання з'являється у суспільствах тоді, коли *знання* стає соціальним благом, оволодіння яким впливає на соціальне забезпечення людей та їх місце в соціальній ієрархії.

Конструктивізм – основна теорія і парадигма, яка є науковим оформленням суто людської якості – креативної самореалізації ідей і здібностей мислячих суб'єктів по відношенню до зовнішнього світу та інших (як правило, менш креативних) людей. Складовими соціального конструктивізму стали в 70-ті роки ХХ століття на міжгалузевому рівні такі сфери як: соціальна психологія, філософія мови, структуралізм, постструктуралізм. Науково-практичні сфери діяльності будувались і реалізовувались у психо- і соціоінженерних видах діяльності, у таких соціальних практиках як мовні ігри, риторика, PR- технології, реклама.

Оволодіння знаннями до ХІХ століття не мало прямої залежності від соціального статусу. Перші вчені не з'являлися серед знатних та багатих, а творили науку люди за покликаннями. Коли від наукових знань стали відчувати

користь, тоді починають багаті слідкувати за наукою і робити зі знань свої прибутки. І поява такої соціологічної галузі як «соціологія знання» за М. Шелером означала, що знання переходить до соціальних благ; до ресурсу, який стає соціальним привілеєм, доступним вищим соціальним прошаркам.

В сучасний період поняття «соціальне» ускладнилось у зв'язку безперервними змінами всього, що привносить в життя активна творча діяльність людей.

Людські здібності, пізнання, винахідництво, праця реалізуються у великої кількості «виробляємих» і «споживаємих» речей та послуг, навколо яких створюються багато співвідношень: спілкувань, взаємодій, норм, правил та інших подій. Наприклад, народження людини в давні часи було простим природнім актом, а зараз навколо цього процесу існує ціла низка соціальних інститутів, навіть таких як медичний супровід вагітності, державна реєстрація народження, сучасні форми сурогатного материнства та інше. В тому числі і фінальна доля людини – смерть – стала також глибоко соціально інтегрованим та комерціалізованим явищем зі складними юридичними нормами успадкування майна, евтаназії, трансплантології органів та іншого. І безумовно, між цими актами (народженням та смертю) людське життя проходить під «примусом зовні» та намаганнями (індивідуально, малими чи великими групами) вижити, прожити чи ще й нажитися, справляючись з встановленими загально-суспільними упорядкуваннями та керуючись особистісними прагненнями, цілеспрямованістю. Тобто, з одного боку, люди прагнуть до єднання: до взаємодії, до взаємообміну, до комунікацій та ін. І в той же час, людський індивідуалізм підштовхує кожного з нас до явних чи прихованих егоцентричних намірів, побуджень до самовизволення від примушень, обов'язків, законів та норм. І як завжди стикаємося з незмінною діалектикою «макросоціологічного» та «мікросоціологічного» підходів в соціології.

Мікросоціологічний підхід – це розгляд подій у суспільстві з урахуванням людського фактору; того, що люди є активними суб'єктами взаємодій, інтеракцій та комунікацій. Стан суспільства, з точки зору мікросоціологічного підходу, залежить від характеристик і особливостей людей, які входять до його складу.

4. Четверте питання *Прагматизм в американській та західно-європейській соціології, структурний функціоналізм та конфліктологічний підхід в соціології.*

В той час, коли в Європі оформлюється гуманістична парадигма на тлі феноменологічного підходу в соціогуманітарних науках, в США соціологія розвивається більш за принципами прагматизму.

Прагматизм – соціально-філософське направлення, побудоване на соціальному біхевіоризмі. *Соціальний біхевіоризм* (Дж. Г. Міда, Дж. Д'юї) – теорія про те, що люди відрізняються від тварин наявністю розумових здібностей, і у людей між стимулом та реакцією застосовується мова (знаково-символічна система), щоб вирішувати як реагувати на той чи інший стимул (на голод, на холод, на інші потреби організму).

В період з початку та до середини ХХ століття починаються процеси збільшення свободи суджень у всеохоплюючому діапазоні: від релігійних поглядів на життя та світ, від філософських пошуків істини та їх трансформацій до інструментального розуму та об'єктивізму. В англосаксонському науковому світі сформувався такий *науково-філософський підхід* як «*прагматизм*». Базуючись на досягненнях позитивних наук, він охопив в тому числі і всі соціогуманітарні галузі людського життя.

Сутність прагматизму – на думку У. Джеймса (американський лікар, психолог, філософ) – поєднати істину і благо. З точки зору прагматизму істина – це різновид блага (доцільна, корисна і успішна), що здатна працювати на людину, сприяти успіху. І треба підкреслити, що входження в науку, в соціальне конструювання сучасних соціальних дискурсивних практик є наслідками *прагматизму*. Проявом прагматизму в його найвищому ступені можна вважати прагматичне поводження з мовою, що пропонував британський філософ австрійського походження Л. Витгенштейн. Він писав: Одна справа, коли людина застосовує слова «думаю» чи «гадаю» і зовсім інше враження ми отримуємо від слова «знаю» – тобто, немає ніякої невпевненості. Далі він пише: «Брехня – це мовна гра, якої треба навчатися як і всілякої іншої». Крім мовного ресурсу Л. Витгенштейн розглядає (в ті часи, коли ще не було розвинутих засобів відеофіксації) пара- і екстралінгвістичні засоби комунікації. Він пише, наприклад, чи можна встановити різницю між больовою поведінкою людини при наявності болю та больовою поведінкою людини без болю? Як відокремити «приватну демонстрацію» від реального стану людини з біллю? І автор відповідає, що, практично – не можливо.

Про такі ж самі амбівалентні можливості мови йдеться і в релігії. І релігійна система світогляду, по суті вже підказала людству про можливості мови. Християнство називає її «обоюдогострим мечем», вказуючи на її високі здібності як пошкодити, поранити духовний стан людини, так і очистити (вилучити як на медичній операції) з психіки щось деструктивне та шкідливе. Ю. Хабермас писав, що представники англосаксонського світу (особливо звертаючись до американського філософа Р. Рорті) утворюють «драматичне розставання з філософією...» Рорті Р. виводить для науково-філософської комунікації «нормальний» чи «сумірний» (порівняний) дискурс і

«ненормальний» чи «несумірний» дискурс. Критерієм нормального дискурсу є «забезпечення досягнення згоди». І навпаки, ненормальний дискурс залишається до тих пір, поки триває спір.

Ф. С. Бацевич називає дискурс «функціонально-комунікативним, прагматичним явищем». А К. С. Серажим називає дискурс – феноменом, детермінованим і сконструйованим «соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конституючими чи фоновими) чинниками». Безумовно, і педагогічний дискурс визначається як комунікативно-прагматичний.

Прагматизм дотримується положень: психологія поведінки в суспільстві ґрунтується на корисності для людей об'єктів та дій, у зв'язку з чим акторами в суспільствах фіксуються соціальні установки (атитюди), складаються норми, продукуються стимули та утворюється поведінкова активність. Ще більш спрощена поведінка в прагматичному напрямку призводить до *утилітаризму*.

В європейській науці розвивається більш гнучка форма поєднання знань про людину, про суспільні процеси і взаємодії з намаганнями бізнесу і політиків використовувати ці знання. Оформлюється міждисциплінарна галузь на стику психології і соціології «соціальна психологія».

Соціальна психологія для конструювання соціальної реальності, в тому числі і на міждержавному рівні, в особі її перших засновників Г. Лебона і Г. Тарда надала багатий матеріал про поведінку народів та мас. Наприклад, Г. Лебон у роботі «Психологія народів» (1894 р.) попереджував про загрози розповсюдженого (ще в ті часи) так званого «сценарного методу», коли писав, що всілякі впливи, пристосовані для окремих персон чи народів можуть бути хибними для інших народів. І якщо основні елементи цивілізації (мистецтво, заклади і вірування) можуть переходити від одного народу до іншого, то безпосередньо цивілізації починають меркнути і погасають. Лебон також писав, що ідеї про рівність людей є дуже захоплюючими і вони стають загрозливими химерами. Він описав такий механізм – спочатку ідеї переходять на рівень почуттів (для цього часто можна чути, як у політиці виникає запит на «сакральну жертву»), а після цього потрапляють у темний бік несвідомого.

Його твір «Натовп» (1895 р.) досконало описує цей елемент конструктивістської практики. В натовпі свідомість зникає і якщо у індивідів є якісь низинні інстинкти, які люди намагаються приховувати у себе, то в натовпі утримуюча сила зникає і ці інстинкти заволодівають людьми. Більш того, ці інстинкти захоплюють тих, хто знаходиться поблизу. Г. Лебон повністю надає опис керування великими масами людей.

Його ідеї продовжує ще один французький соціолог, соціальний психолог Г. Тард з так званою «Теорією наслідування»: в суспільстві завдяки комунікаціям

та спілкуванню існують «вузькі сюжети» і «загальні сюжети», з приводу яких формується схожість та розбіжність між людьми. І схожість складається з різних видів наслідування звичаям, моді, віруванням, ритуалам. Здійснюється наслідування у симпатіях, покорі, навчанні, вихованні, тобто свідомо чи несвідомо. Таким чином, Тард прогнозував, що з розвитком цивілізації наслідування буде більш свідомим та добровільним (але це ще було перед Першою світовою війною і під впливом очікування ефекту від Просвітництва).

Експериментальна соціальна психологія, користуючись досягненнями французьких вчених, встановила закономірності реагування мас та індивідів на різні ситуації. Значна роль у процесах соціального конструювання відводиться комунікативним процесам. Розвиток засобів масової комунікації підштовхує науковців до поглибленого вивчення мови. Оформлюються галузі «філософія мови», «соціолінгвістика».

Теми рефератів

1. Оформлення соціологічної науки як позитивної науки.
2. Феноменологічний напрямок у західній соціології.

Завдання для самостійної роботи

1. За яких причин позитивізм в європейській науці дійшов кризи?
2. Що повинна досліджувати соціологія з точки зору представників феноменологічного напрямку?
3. Порівняйте макросоціологічний та мікросоціологічний підходи у соціології.
4. Прокоментуйте алгоритм будівництва соціального інституту за П. Бергером та Т. Лукманом.
5. Наведіть приклад інституціоналізації якоїсь потреби в нашому суспільстві (якщо є у Вашому досвіді).
6. В чому зв'язок біхевіоризму та прагматизму?
7. Поясніть специфіку міждисциплінарної галузі «соціальна психологія».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Соціальна організація суспільства в соціологічному вивченні

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Тема 3. Соціальна структура суспільства

Питання для обговорення

1. Визначення соціальної структури в її генезисі: від типів історичних стратифікаційних систем: рабство, касты, станове суспільство, класове суспільство.
2. Поява сучасних соціальних спільнот (класи; трудові колективи; групи, верстви; соціально-демографічні, професійно-кваліфікаційні, територіальні і етнічні спільноти,

Рекомендована література:[2, 5, 11, 15]

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

1. Перше питання «Визначення соціальної структури в її генезисі: від типів історичних стратифікаційних систем: рабство, касты, станове суспільство, класове суспільство» присвячено вивченню соціальної структури та її генезису. Генезис соціальної структури суспільства починається традиційно з рабства.

Рабство – співвідношення, коли одна частина людей належить іншій частині людей на правах власності (як тварини, як предмети). Системи рабської праці розвалилися, почасти через боротьбу проти жорстокого ставлення рабовласників до рабів, почасти тому, що економічні та інші стимули спонукали людей працювати більш ефективно, чим прямий примус та насильство.

Кастова система існує з давнини і до сьогодення. Прикладом такого суспільства є сучасне суспільство Індії. Термін «каста» португальського походження, означає «рід» і «чистий рід». Кастові ранги мають організований характер.

Вища каста – «брахмани» (священики, вчителі) вони представляють найбільш високий рівень чистоти, тому повинні уникати контактів з людьми, визначеними як «недоторкані».

Наступна в ієрархії каста – кшатрії (воїни). За ними – вайши (торговці, ремісники, селяни), і шудри (вільні низи, підлеглі, слуги).

Нища каста – недоторкані. Їм дозволяються фізичні контакти з тваринами чи із субстанцією, обумовленою як нечиста.

Концепція каст іноді застосовувалася поза індійським контекстом, коли дві чи більш етнічні групи піддавалися сегрегації, і домінувало поняття расової чистоти (південна частина США, Південна Африка).

Станове суспільство або феодальний устрій. Феодалізм був в європейських державах, а також у багатьох інших традиційних суспільствах. Феодальні стани включали страти з різними обов'язками і правами, деякі з цих обов'язків та прав установлювалися законом. У Європі вищим станом були аристократія, дворянство та духівництво. Останнє мало більш низький статус, але володіло різними привілеями. До так званого «третього стану (чи родоvodu)» відносилися слуги, вільні селяни, торговці і художники. На противагу кастам, міжстанові шлюби й індивідуальна мобільність сприймалися толерантно.

Класове суспільство. Класи за К. Марксом залежать від економічних розходжень між групами людей, зв'язаних з нерівністю у володінні і контролі над засобами виробництва. В залежності від цього К. Маркс відокремлював «клас буржуазії», представники якого мають у своїй власності засоби виробництва та відповідно й інші матеріальні ресурси, наявні у суспільстві.

Західна соціологія, структуруючи сучасне суспільство за класовою ознакою, ділить їх на:

1. Вищий клас (банкіри, власники крупних корпорацій, фірм тощо).
2. Середній клас (більшість суспільства).
3. Робітничий клас – наймані працівники різного рівня кваліфікації.
4. Нижчий клас – люди, зайняті на низькооплачуваних і найменш привабливих робочих місцях (в розвинутих країнах переважно іноземна робоча сила). Для повсякденного спілкування важко підібрати таку назву для людей нижчого класу, що б їх не образити та не травмувати. На сьогодні використовується словосполучення «люди з культурним дефіцитом».

Крім цього відокремлюють маргіналів (фр. крайній) – людей, які втратили свій колишній статус і ще за часом не встигли або виявились неспроможними адаптуватись до нового соціально-культурного середовища.

2. Друге питання «Поява сучасних соціальних спільнот (класи; трудові колективи; групи, верстви; соціально-демографічні, професійно-кваліфікаційні, територіальні і етнічні спільноти». Варто звернутися до наступної інформації: протягом останнього століття соціологи застосовують наступні підстави для соціальної стратифікації: з часом суспільства (зокрема, кастове в Індії) починають ускладнюватися, і науковці відмічають, що поділення на великі антагоністичні класи, які запропонував ще К. Маркс, змінюється на більш складну стратифікаційну систему, тобто крім класів з'являються ще (за

П. Сорокіним) соціальні страти. І тому цей американський соціолог пропонує замість класової системи, ввести поняття «стратифікаційна система».

Завжди у суспільствах існує соціальна нерівність, яка уможливорює різні види дискримінації:

- дискримінація за кольором шкіри (расизм);
- дискримінація за статтю (сексизм);
- дискримінація за етнічною приналежністю (націоналізм);
- дискримінація за віком (ейджизм) та ін.

Стратифікаційні критерії, завдяки яким люди займають в соціальній ієрархії те чи інше місце, наступні: *прибуток, власність (успадкований або накопичений прибуток), приналежність до влади, престижна професія* (в тому числі і завдяки престижній освіті).

Положення людини та груп в соціальній ієрархії не є незмінним. Групове чи індивідуальне переміщення в соціальній стратифікаційній системі П. Сорокін назвав «соціальною мобільністю».

П. Сорокін про соціальну стратифікацію і соціальну мобільність (види соціальної мобільності)

Соціальна мобільність				
Горизонтальна	Вертикальна			
Зміни місця роботи, місця проживання, релігії та ін. без зрушень свого положення в ієрархічній соціальній структурі	висхідна		низхідна	
	індивідуальна	групова	індивідуальна	групова
	завдяки соціальним «ліфтам» (освіті, шлюбу, кар'єрі у військовій службі, в політиці)			
	Зміни зі зрушенням в бік підвищення: на посаді; зарплатні; звання; матеріального достатку; житлових умов		Зміни зі зрушенням в бік зменшення, пониження: на посаді; зарплатні; звання; матеріального достатку; житлових умов	

Соціально-класова складова сучасного суспільства – це класи, соціальні спільноти, прошарки, соціальні групи та верстви населення.

Соціальні спільноти – класи; трудові колективи; групи, верстви.

Соціально-демографічні групи (діти, підлітки, молодь, люди середнього віку, люди похилого віку, сім'ї).

Професійно-кваліфікаційні групи й об'єднання (виробничі, навчальні, військові колективи, територіальні і етнічні спільноти, пов'язані між собою відносно стійкими взаємовідносинами).

Соціально-територіальні (міста, села, райони).

Соціально-етнічні (етноси, нації, народності).

Сучасні напрямки соціальної стратифікації: класові схеми неомарксиста Еріха Райта: буржуазія, дрібна буржуазія (суперечливе класове утворення), робітничий клас.

Класові схеми Дж. Голдторпа. Середній клас – починає розвиватися в 50-ті роки ХХ століття. Середній клас – інтелігенція, професійно підготовлені службовці, висококваліфікаційний прошарок робітничого класу, фермерів, в тому числі прошарки малої буржуазії з класом менеджерів.

Західна соціологія, структуруючи суспільство за класовою ознакою, ділить суспільства на соціальні класи:

1. Вищий клас (банкери, власники крупних корпорацій, фірм тощо).
2. Середній клас (більшість суспільства).
3. Робітничий клас – наймані працівники різного рівня кваліфікації.
4. Нижчий клас – люди, зайняті на низькооплачуваних і найменш привабливих робочих місцях (в розвинутих країнах переважно іноземна робоча сила).

Темати есе

1. Криза сучасних соціальних інститутів під впливом політичних процесів.
2. Соціальна нерівність та соціальна мобільність сучасної молоді.
3. М'які методи політичного впливу на суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. За яких причин перестало існувати рабство?
2. Наведіть приклад маргінальних прошарків у сучасному українському суспільстві.
3. Що Ви можете розповісти про дискримінацію за статтю в нашому суспільстві?
4. Наведіть приклад сучасної висхідної соціальної мобільності в Україні.
5. Охарактеризуйте стан сучасної інтелігенції в Україні.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Тема 4. Соціальні інститути та соціальні організації

Питання для обговорення

1. Процес інституціоналізації. Типи соціальних інститутів за різними ознаками.
2. Соціалізаційні соціальні інститути. Політичні соціальні інститути.

3. Особливості соціальних організацій, зокрема політичних.
4. Користування емпіричними соціологічними даними про українське суспільство від українських та закордонних дослідницьких центрів.

Рекомендована література:[Електронні ресурси соціологічних дослідницьких центрів]

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

1. Перше питання «Процес інституціоналізації. Типи соціальних інститутів за різними ознаками». Процес інституціоналізації як утворення соціальних інститутів можна почати розглядати безпосередньо з самого «соціального інституту». Соціальний інститут є одним із ключових понять соціології. Слово «інститут» походить від лат. institutum (встановлення, устрій). Поняття «соціальний інститут» – сукупність ролей і статусів, призначених для задоволення певної соціальної потреби. С. Ліпсет і Д. Ландберг – представники інституційної школи, відокремили 4 основні функції соціальних інститутів:

- відтворення членів суспільства;
- соціалізація;
- виробництво і розподіл;
- управління і контроль.

В процесі соціальної еволюції відбувалось формування, вдосконалення і розвиток соціальних інститутів у вигляді відбору форм суспільного життя під впливом різних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників. Із багатьох прикладів, з досвіду великої кількості людей відбиралися найефективніші й корисніші види задоволення потреб і з часом з'являлися люди, які оволодівали такими навиками. Вони ставали професіоналами по задоволенню тих чи інших людських потреб і складали внутрішню інституціональну частину соціального інституту. Їх основною функцією було – задовольняти потреби тих, хто знаходився зовні їх інститутів, членів суспільств. Так завершується процес інституціоналізації.

Типи соціальних інститутів визначаються тими потребами, для яких вони утворювалися.

Для потреб виробництва існують промислові інститути. Для потреб безпеки та порядку – інститути держави. У відтворенні роду (репродукування населення) – інститут сім'ї. У виробництві знань та передачі їх новим поколінням – інститути освіти і науки. У вирішення духовних проблем – інститут релігії. За сферами суспільного життя виділяють інститути: економічні, політичні, медичні, дозвілля та відпочинку та інші.

2. Друге питання *«Соціалізаційні соціальні інститути. Політичні соціальні інститути»*. Варто почати з поняття «соціалізація», оскільки цей процес є однією з найважливіших функцій багатьох соціальних інститутів (сім'ї, освітніх інститутів, армії, правоохоронних та інших). Соціалізація – це процес «входження» людини з самого народження в людське середовище; процес засвоєння культури (норм поведінки, правил, цінностей, ідей, різних стереотипів). Здійснюється соціалізація у процесах: спостереження за людським оточенням; у взаємодії з людьми; у відборі зразків поведінки (як добровільно так і під впливом). Іншими словами – це формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

До традиційних *соціальних інститутів з соціалізаційними* функціями належать: сім'я, дошкільні дитячі заклади, шкільні заклади різних ступенів, вищі навчальні заклади, перші трудові колективи для молоді і т. п. При наявності негативних соціальних девіацій (відхилень) соціалізація може проходити і в закладах з обмеженням свободи. Але якщо вважати, що процес соціалізації є безперервним, то всі соціальні інститути в тій чи іншій мірі причетні до соціалізаційних процесів.

Політична соціалізація починається з розуміння людиною політичних процесів і дій в суспільному та державному оточенні; продовжується з віком, коли людина стає повнолітньою і може приймати участь у політичних процесах як представник електорату чи як суб'єкт політичної діяльності. Політична соціалізація – це двоєдиний процес засвоєння особистістю норм, цінностей, рольових очікувань та інших вимог політичної системи, закріплений у формах політичної поведінки.

3. Третє питання *«Особливості соціальних організацій, зокрема політичних»*.

Організація – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

Соціально-політична організація – це штучно сконструйовані спільноти людей, які мають однакові політичні цілі, які по одинці не можна досягти. У зв'язку з цим люди об'єднуються, будують ієрархічну структуру своєї діяльності по досягненню складної для одної людини цілі і отримують певні задоволення своїх потреб в галузі політики. Функціями політичних організацій є захист політичних інтересів певних соціальних груп; реалізація владних інтересів окремих суб'єктів політики.

Політичні організації – це добровільні об'єднання громадян, створені на засадах спільної діяльності для досягнення політичних цілей. Зацікавлені особи

та групи людей фіксують своє членство в політичних організаціях; будують певні організаційні структури; розробляють внутрішні організаційні статuti (користуючись певними нормативними актами); відбудовують ієрархічну взаємодію для досягнення мети організації. Засоби діяльності в політичних організаціях – агітаційно-пропагандистські, інформаційно-комунікаційні, ідеологічні, організаційні.

Українські дослідники О. Донченко та А. Овчаров запропонували аналіз соціальних організацій за різними стилями їх керівництва і оформили такі типи організацій:

1. Інтегративно-нормативний тип організації, в якій інтегративність означає високий рівень консолідації, а нормативність – високу обов'язковість виконання встановлених норм в організації. Як слідство такого типу організації – тоталітарний тип влади.

2. Диференційно-нормувальний тип організації – зберігаються орієнтації на загальноприйняті норми, водночас дозволяється й заохочується індивідуальна творчість і власний стиль діяльності.

3. Інтегративно-креативний стиль організації – колегіальний стиль управління, демократичність влади, наявність тенденцій поєднання принципів плюралізму за умов збереження єдності в головних цілях.

4. Диференційно-креативний стиль організації – панує індивідуальна творчість, неформальність у взаєминах.

І автори довели, що політичні організації належать до другого типу – тобто до диференційно-нормувальних. Головними ознаками такої організації називають наявність конкуренції, але з високим корпоративним духом.

Ефективність політичних організацій забезпечують: наявність загальних етичних цінностей; повага до особистості та визнання індивідуальних здібностей; особисте стимулювання; неявний контроль; безперервне підвищення кваліфікації. Від керівника такої структури вимагається вміння координувати діяльність своїх підлеглих і демонструвати особисту зацікавленість у результатах їхньої діяльності. Але цей тип організації відноситься до конкуруючих організацій, що часто вимагає від політичних організацій (в тому числі від конкретних політичних партій) дотримуватися засобів збереження інформації від конкурентів і контролю за тим, щоб не було витоку інформації.

4. Четверте питання *«Користування емпіричними соціологічними даними про українське суспільство від українських та закордонних дослідницьких центрів»* завершує тему про складові елементи суспільства у вигляді соціальних інститутів та соціальних організацій за допомогою інформації про сучасні українські та закордонні дослідницькі центри, які

проводять емпіричні соціологічні дослідження в масштабах окремих регіонів та в цілому по Україні. Перш за все, в цьому розділі надається інформація про соціологічні дослідницькі центри та формулюються практичні завдання – звертатися до них, знайомитися з тими соціологічними даними, які вони оприлюднюють та підбирати дані за тематикою своїх курсових робіт або в залежності від свого дослідницького інтересу.

Формування навичок користування даними емпіричних соціологічних досліджень передбачає процедуру обрання кожним здобувачем однієї з запропонованих тем:

1. Медіакультура в українському суспільстві.
2. Волонтерський рух в сучасній Україні.
3. Рейтинги політичних партій України.
4. Медіаграмотність українців.
5. Патріотичне виховання в українських школах.
6. Державні та традиційні свята в Україні.
7. Гендерна політика української держави.
8. Сучасні політичні партії та рухи України.
9. Соціальна політика української держави.
10. Суспільна думка про майбутні вибори в Україні.

Після обрання теми пропонується звернутися до українських соціологічних дослідницьких центрів і проаналізувати наявні за темою соціологічні дослідницькі дані.

Соціологічні дослідницькі центри в Україні

- Інститут соціології НАН України;
- Центр SOCIS;
- ООО ЦСТ „Соціополіс”;
- „Соціо-Маркет”;
- Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень;
- Український Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка;
- Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова;
- TNS Ukraine;
- КМІС – Київський Міжнародний Інститут соціології;
- Research and Branding Group;
- Демократичні ініціативи.
- Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України

Міжнародні дослідницькі центри

- Інститут Геллапа (Gallup International Association, American Institute of Public Opinion) – США.
- Інститут Демоскопії – Німеччина.

Проаналізувати статистичні та емпіричні дані українських соціологічних дослідницьких центрів з політичних то виборчих питань з орієнтацією на тему своєї курсової роботи.

Завдання для самостійної роботи

1. Порівняйте процес соціалізації та виховання.
2. Що ви можете ще додати до характеристик політичних організацій?

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Логіка і наукові передумови виникнення соціології як науки.
2. Поява «соціального» з примітивних форм покарання.
3. Зміни від «спільноти» до «суспільства» за Ф. Тьонісом.
4. Соціологія в позитивістській традиції.
5. Основні етапи розвитку соціологічного знання.
6. Макро-соціологічний підхід.
7. Мікро-соціологічний підхід.
8. Позитивізм О. Конта і початок академічної історії соціології.
9. Органіцистська теорія суспільства Г. Спенсера.
10. Е. Дюркгейм про соціальні факти.
11. Марксистська класова теорія.
12. Американської тенденції в соціології. Чиказька школа.
13. Прагматизм в американській та західноєвропейській соціології.
14. Структуралізм Т. Парсонса. Структурний функціоналізм Р. Мертона.
15. Теорії соціального конфлікту (Л. Козер, Р. Дарендорф).
16. Феноменологічний напрямок у західній соціології кінця ХІХ – початку ХХ століть.
17. Теорія конструктивізму в соціології.
18. Інформаційні теорії суспільства.
19. Соціальна структура суспільства.
20. Марксове та веберівське розуміння класу.
21. Соціальні страти, соціальна стратифікація.
22. Соціальна нерівність (природна і соціальна).
23. П. Сорокін про соціальну стратифікацію і соціальну мобільність.
24. Стратифікаційні критерії: прибуток, багатство (накопичений прибуток), влада, престиж (професія).
25. Історичні типи стратифікаційних систем.
26. Сучасні напрямки соціальної стратифікації.
27. Сучасний середній клас.
28. Класові схеми стратифікації і середній клас.
29. Постмодерністські соціальні теорії Жана Бодрійяра.
30. Соціальні інститут. Типи соціальних інститутів.
31. Організація як соціальна система. Типи соціальних організацій.
32. Формальні і неформальні соціальні організації.
33. Українські соціологічні організації: Інститут соціології НАН України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гіденс Ентоні Соціологія Пер. з англ. Київ Бібліотека українських підручників 2010 – 2020
<https://westudents.com.ua/knigi/567-sotsologiya-gdens-enton.html>
2. Аблов А. Ф. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с.
3. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених. Дух та літера. 2015. 380 с. з іл.
<http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/2451/1/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
4. Даймонд Дж. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються : пер. з англ. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 688 с.
5. Зінчина О. Б., Клименко Г. Т., Кудрявцев О. Ю. «Курс лекцій з дисципліни «Соціологія» (для студентів усіх курсів усіх напрямів підготовки та форм навчання) Харків: ХНУМГ, 2015. 174 с.
6. Кузьменко Т. М. Соціологія: навч. посіб.: Рекомендовано МОН України К.: ЦУЛ, 2010. – 320 с.
7. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування. Підручник. Київ, видавничий дім «Києво-Могилянська академія» – 2017. 315 с.
8. Толстов І. В., Даніл'ян В. О. Соціологія. Навчальний посібник Харків: УкрДУЗТ, 2018. – 284 с., табл. 3.
<http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/2451/1/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>

Додаткова література

1. Вербець В. В. Соціологія: курс лекцій: Рекомендовано МОН України. К.: Кондор, 2009. 550 с.
2. Каменська Т. Г. Соціологія (контрольно-допоміжний зошит). Методичний посібник до курсу соціології для студентів вузів непрофільних спеціальностей. Одеса, 2013. 24 с.
3. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: навчальний посібник. Львів: „Магнолія 2006”, 2009. 328 с.
4. Нестуля О. О., Нестуля С. І. Соціологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури, 2009. 272 с.
5. Навч. посібник : Рекомендовано МОН України Є.В. Сірий. - 3-тє вид., випр. та доповн. К.: Атіка, 2009. 492 с.

6. Соціологія: підручник : Рекомендовано МОН України Авт. кол.: В. І. Волович та ін. 6-те вид., переробл. і доповн. К.: ЦУЛ, 2009. 809 с.
7. Соціологія політики: Енцикл. Словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полторак , О. В. Петров, А. В. Толстоухов. К. Видавництво Європейського ун-ту. 2009. 442 с.
8. KSA – Nietzsche F. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bde. Hrsg. v. G. Colli u. M. Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag / Berlin: W. De Gruyter, 1999.
9. Ritzer G. Modern Sociological Theory. Fifth edition. McGraw-Hill, 2002.

Електронні ресурси соціологічних дослідницьких центрів

1. Центр "Соціальний моніторинг"
<https://www.facebook.com/UCEP.org.ua/videos/3603903016336362/>
2. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України.
<https://niss.gov.ua>
3. Київський міжнародний інститут соціології. Офіційний сайт.
URL: <http://kiis.com.ua>
4. Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Офіційний сайт. URL: <http://www.uisr.org.ua>
5. SOCIS. Центр соціальних та маркетингових досліджень. Офіційний сайт.
URL: <http://www.socis.kiev.ua>
6. Фонд «Демократичні ініціативи». Офіційний сайт. URL: <http://dif.org.ua>
7. Соціологічні дослідження – Вивчення громадської думки
<https://www.4service.group/>
8. Портал Соціологічної асоціації України. Матеріали офіційного сайту САУ.
URL: <https://sau.in.ua/>
9. Засоби масової інформації: види та функції.
URL: <http://www.politologia-rdgu.rv.ua/images/school/t11.pdf>
10. Міжуніверситетський Консорціум Політичних і Соціальних Досліджень (ICPSR): <https://www.icpsr.umich.edu/web/pages/ICPSR/index.html>
11. Національний банк досліджень: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research>

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ

ЕЛЕКТРОННІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до практичних занять
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 052 Політологія

Електронне практичне видання

Укладач:

Каменська Тетяна Григорівна

В авторській редакції

Затвердж. авт. 20.05.2025. Шрифт Times New Roman.
Системні вимоги: операційна система сумісна з програмним забезпеченням
для читання файлів формату PDF.
Обсяг 1,1 МБ. Зам. № 2950.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
вул. Університетська, 12, м. Одеса, 65082, Україна
Тел.: (048) 723 28 39, e-mail: druk@onu.edu.ua